

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Кафедра всесвітньої історії

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ: *матеріали для поглибленого вивчення.*

*Для студентів спеціальностей
«Історія та археологія» і
«Середня освіта (історія)»*

Частина I



Чернівці
Чернівецький національний університет
2024

УДК 94(100)(08)

В 852 **Всесвітня** історія: матеріали для поглибленого вивчення. Для студентів спеціальностей «Історія та археологія» і «Середня освіта (історія)». Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2024. – Ч. I. – 270 с.

УДК 94(100)(08)

Представлені у збірнику матеріали присвячені актуальним проблемам всесвітньої історії, що висвітлюються у нормативних і спеціальних навчальних курсах, викладання яких забезпечує кафедра всесвітньої історії факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Особлива увага приділена ключовим питанням для розуміння найважливіших явищ і подій історичного процесу, а також маловивченим чи дискусійним проблемам того або іншого історичного періоду.

Матеріали насамперед призначені для поглибленого вивчення студентами спеціальностей «Історія та археологія» і «Середня освіта (історія)». Водночас видання може бути корисним для науковців, викладачів і вчителів історії.

Рекомендовано до друку вченою радою факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол № 8 від 27 травня 2024 р.).

З М І С Т

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Микола ІЛЬКІВ

Взаємозв'язки населення Східної Європи з
Ахейською Грецією за даними античної писемної традиції 5-31

ІСТОРІЯ НОВОГО ЧАСУ

Олександр СИЧ

Деякі нотатки до питання про походження і зміст
Англійської революції XVII ст. 32-41

Олександр БЕЗАРОВ

До питання про місце та роль євреїв в анархістському русі
напередодні революції 1905–1907 рр. у Російській імперії 42-60

Микола ГЛИБИЩУК

Новітня західна історіографія Великої війни 1914-1918 рр.
(реферативний огляд) 61-79

ІСТОРІЯ НОВОГО ЧАСУ (НОВІТНІЙ ПЕРІОД)

Олександр СИЧ

Про зміни в суспільній свідомості європейського суспільства
після Першої світової війни 80-96

Олександр СИЧ

Вибір народів чи вибір еліт? (до питання про
суспільно-політичний устрій держав Центрально-Східної
Європи після Першої світової війни) 97-108

Олександр СИЧ

Демократичний досвід Веймарської Німеччини
(ретроспективний аналіз) 109-126

Ігор ПІДДУБНИЙ

Джерела та історіографія праворадикального руху
в Румунії міжвоєнного періоду 127-155

КРАЇНИ ЗАХОДУ В ДОБУ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»**Андрій МІНАЄВ**

Молодіжний протест 1960-х рр. в країнах Заходу:
основні форми, прояви та етапи 156-182

ІСТОРІЯ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ**Богдан БОДНАРЮК, Михайло ЧУЧКО**

Виховні та дидактичні методики у сфері
духовної освіти в Чернівецькій та Сучавській волостях
Молдавського князівства та на Буковині австрійського
і румунського періодів (XVIII – перша половина XX ст.) 183-198

ЕТНОЛОГІЯ**Олена КОЖОЛЯНКО**

Образ змії у світогляді слов'ян 199-221

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ**Іван ВОРОТНЯК**

Концепт «Центрально-Східна Європа» та його аналоги
у науковому дискурсі медієвістів..... 222-246

Микола ГЛЫЩУК

Дискусія щодо поняття «модернізація» у
другій половині XX — на початку XXI ст. 247-255

Андрій МІНАЄВ

Науковий текст у методології
соціально-гуманітарного пізнання 256-269

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

УДК 930.272:327(4-11:495)«652»

Микола ІЛЬКІВ

Взаємозв'язки населення Східної Європи з Ахейською Грецією за даними античної писемної традиції

Взаємозв'язки племен Східної Європи з Егейським світом традиційно починають вивчатися дослідниками з часу грецької колонізації північнопричорноморсько-го узбережжя, тобто з VII ст. до н.е. Однак цим подіям передував цілий пласт стосунків різного характеру, які залишили помітний слід в подальшій історії населення обох регіонів. Одним із важливих етапів цих взаємин була друга чверть – середина II тис. до н.е., пов'язані з виникненням Мікенської держави, поширенням легкої бойової колісниці з парною кінською упряжжю, циркульного орнаменту, ідеї писемності тощо. З огляду на вагоме значення подібних зрушень та низки дискусійних моментів, різні аспекти контактів населення двох віддалених регіонів нерідко вивчалися вітчизняними та зарубіжними дослідниками, насамперед археологами¹. Так, багато уваги присвячено Бородінському (Бессарабському) скарбу, який з самого початку виявлення (1912 р.) розглядався як поєднання східноєвропейських та крито-мікенських рис². О. Є. Кузьміна та С. С. Березанська виділили низку спільних рис в культурі східноєвропейського населення та Греції періоду шахтових гробниць, вказуючи

© Ільків М.

Друкується з доповненнями за: Деякі аспекти взаємозв'язків східноєвропейського населення з Ахейською Грецією в другій чверті - середині II тисячоліття до н.е. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. - Чернівці-Вижниця, 2010. - Т. 2 (30). - С. 61-78.

Ільків Микола Володимирович - кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

на єдиний хронологічний горизонт від Мікен до Уралу³. З походами військових загонів було пов'язано появу колісниці на Пелопонесі та відповідних елементів упряжі, а також зворотне проникнення в Південно-Східну Європу мікенського орнаменту, техніки золотого плакування. Гіпотеза походження колісниці з євразійських степів та питання зв'язків східноєвропейських племен з Ахейською Грецією у цей період знайшли подальше висвітлення у працях Ю. К. Колосовської⁴, В. В. Отрощенка⁵, Я. Ліхардуса і Ж. Владара⁶, Н. Борофки⁷, С. Пеннер⁸, Ю. В. Гончарової⁹, О. К. Нефьодкіна¹⁰, М. С. Бандрівського¹¹, Д. В. Ентоні¹², Л. Л. Залізняка¹³ і особливо Я. Маккея¹⁴, який узагальнив та проаналізував низку археологічних, антропологічних та лінгвістичних даних. Іншої думки притримувався В. А. Тріфонов¹⁵. Знаковою стала ідентифікація В. В. Отрощенком сюжету з гіперборейського циклу давньогрецької міфології та мінойського сюжету «Тавромахії» серед східноєвропейської системи знаків XVI–XV ст. до н.е. (рис. 1)¹⁶.

Узагальнивши зібраний матеріал, можна дійти висновку, що атрибутом контактів другої чверті II тис. до н.е. було поширення колісниці, виникнення якої пов'язане з євразійськими степами, найімовірніше – Південним Уралом. Рухаючись на захід, коліснічні загони досягли Пелопонесу. Прихід групи індоіранського населення відзначився формуванням за його участі нової панівної верхівки в грецькому суспільстві у формі військової аристократії, що відобразилося в археологічному, антропологічному та лінгвістичному матеріалі. Військові походи сприяли становленню шляхів сполучення на значні відстані та подальшому розвитку взаємин. Гіпотезу щодо приходу в Грецію бойовничого загону індоіранців чи ранніх іранців піддав сумніву Л. С. Клейн. Поділяючи паралелі та співставлення дослідників, автор все ж таки вважає за краще не приймати подібного припущення. Головним аргументом з цього приводу є, на його думку, відсутність будь-яких спогадів про вторгнення іранців з півночі у грецькій міфології, адже мікенське минуле відобразилося у ній досить повно. Натомість автор пропонує асоціювати прибуття мікенських династій, похованих у розкішних шахтових гробницях, з фракійцями¹⁷. Не зупиняючись на вельми дискусійних питаннях фракійської приналежності носіїв культур Ноа та Кослоджені,

наявності чи відсутності колісниць у культурі багатоваликової кераміки, до чого апелює дослідник і чому присвячена низка спеціальної літератури¹⁸, варте подальшого вивчення питання, чи справді в грецькій міфології відсутні ремінісценції приходу на Пелоппонес індоіранців у другій чверті – середині II тис. до н.е.

Звісно, події такої давнини, якщо й знайшли якесь відображення в античній писемній традиції, то майже виключно в напівлегендарній міфологізованій формі. Таким вимогам відповідає гіпербореїський цикл давньогрецької міфології, насамперед два його сюжети: передавання священних гіпербореїських дарів на о. Делос та розповіді Арістея Проконнеського, викладені в епічному творі «Арімаспея». Давно підмічено, що згадувані поряд з Аполлоном гіпербореї та шлях слідування їхніх дарів відображають напрямки вторгнення північних племен у Грецію¹⁹, проте переконливого датування цих подій, визначення конкретних їх учасників чи просторової локалізації маршруту зроблено не було. Що достеменно входило до складу дарів було невідомо ще в давнину, знаємо тільки, що їх називали «первинками», «початками» (*ἀρχαί*, *primitias*) і загортали в солому чи колосся (Hdt., IV, 33; Paus., I, 31, 2). Через таку невизначеність висловлювалися припущення, що цими дарами могли бути лебедині яйця, мед, бурштин чи хлібне колосся. В будь-якому випадку дари гіпербореїв продовжували надходити на о. Делос принаймні до ранньої імператорської епохи включно. Їхня історична реальність засвідчена джерелами документального характеру IV ст. до н.е., пов'язаними із витратами на супровід цих процесій під час святкування Делій²⁰.

Факт передавання дарів підтверджує історичність їхнього маршруту та самих гіпербореїв. Звісно, назва останніх не виступала етнізмом, а лише, як ще повідомляв Павсаній, вказувала на людей, «які живуть за межами північного вітру Борея» (Paus., V, 7, 7), тобто були найпівнічнішими²¹. Гіпербореїв розглядали також як мешканців місцевості за великою горою чи горами, на що вказує близькість складу *Βορέα* в слові *ὑπερβόρειοι* зі слов'янським «гора», що дозволяє припускати більш ранню асоціацію Борея не з північним, а з гірським вітром²². Оскільки межа пізнання греками півночі (точніше північного-сходу) відступала все далі, то в різний час у якості таких гір могли виступати пасма Альп і Карпат²³, а також Урал²⁴.

За Геродотом, шлях передавання гіперборейських дарів був наступним: «Священні предмети, загорнуті в пшеничну солому, переносяться від гіперборейців до Скіфії, а від Скіфії їх приймає кожен народ від своїх сусідів і відносить їх далеко в західні країни до берегів Адріатичного моря. Звідти їх відсилають на південь і першими серед еллінів їх одержують додонці, а від них ці предмети переносять до Малійської затоки і приставляють до Евбеї і від міста до міста їх посилають до Каріста. Проте звідти проминають Андрос, бо карістійці переносять їх просто на Тенос, а теносці на Делос. Отже, кажуть, що так ці священні предмети прибувають на Делос» (IV, 33). Таким чином, визначити кінцевий відрізок маршруту від Адріатики до Делоса, завдовжки близько 700 км, доволі легко²⁵.

Початкову ділянку шляху в Геродота відзначають лише два орієнтири: гіперборейці та Скіфія. Зокрема, на думку Б.О. Рибаківа подальший шлях пролягав від північного узбережжя Адріатичного моря до русла Вісли та співпадав таким чином з центральноєвропейською гілкою Бурштинового шляху. Щоб узгодити всі дані, дослідник локалізував Скіфію аж до Прибалтики²⁶. Однак такий напрямок руху суперечить тому ж свідченню Геродота, коли дари від скіфів через різні народи відносилися «далеко в західні країни до берегів Адріатичного моря» (IV, 33), тобто дари передавалися зі сходу на захід, а не з півночі на південь. Б.О. Рибаків, неодноразово вказуючи на тотожність шляхів передавання гіперборейських дарів та подорожі аргонAUTів по Адріатичному морі, лишив поза увагою маршрут останніх до цієї місцевості. За Аполлонієм Родоським, аргонAUTи дісталися північної Адріатики з Чорного моря, рухаючись вздовж Істра-Дунаю²⁷, що цілком відповідає Геродотовому слідуванню жертвних предметів зі Скіфії. Прибалтійській локалізації гіперборейців і відповідному шляху їхніх дарів суперечить у даному випадку і той факт, що дари були загорнутими в пшеничну солому, тобто символізували багатий хлібом землеробський регіон, якому найкраще відповідає причорноморська частина Скіфії (Hdt., IV, 17). Логічно припустити, що з Північного Причорномор'я дари потрапляли до фракійських племен, що співвідноситься зі шляхом їх

транспортування вздовж русла Дунаю, а також зі словами Геродота про поширення в них такого ж звичаю з пшеничною соломою (IV, 33). Завдяки дослідженням Ю. К. Колосовської встановлено, що в даному випадку під гіпербореїцями античних авторів слід розуміти племена вздовж Південного Бугу та західніше Дніпра, не відкидаючи можливості поширення цієї назви на більш північне населення²⁸. До них дослідниця віднесла також «розфарбованих» агафірсів (Verg. Aen., IV, 147), які кружляли у ритуальному танці «Журавель» біля одного зі святилищ Аполлона на Делосі.

Ймовірно, що Геродот, критично оцінюючи інформацію від своїх попередників, зокрема Арістея, поєднав більш давні та призабуті відомості про східноєвропейську гілку Бурштинового шляху з центральноєвропейською (адриатичною), яка продовжувала доволі інтенсивно функціонувати й в античну добу та відобразилася згодом у переказах про мандрівку Пітея із Массалії по Північному океані²⁹. В будь-якому випадку прив'язаність маршруту передавання гіпербореїських дарів до двох відгалужень Бурштинового шляху вказує на можливість того, що до складу цих священних предметів міг входити бурштин. Саме на Делосі цей мінерал з'явився раніше, ніж на інших островах (XV ст. до н.е.)³⁰.

Із причорноморською, а не «прибалтійською» Скіфією пов'язаний більш повний опис слідування жертовних дарів у Павсанія: «Гіпербореї передають їх арімаспам, арімаспи – ісседонам; від цих останніх скіфи доставляють їх в Синоп, а потім через землі еллінів вони доставляються в Прасії, а потім вже афіняни везуть їх на Делос» (Paus., I, XXXI, 2). Корисними для з'ясування початкового відрізка шляху є уривки з поеми «Арімаспея», яка лягла в основу більш пізніх розповідей. Шлях Арістея, пророблений за натхнення Аполлона, співпадає та у значній мірі доповнює маршрут слідування гіпербореїських дарів: «За ісседонами живуть одноокі люди арімаспи, а ще далі за ними є грифи, які охороняють золото, а там далі біля моря живуть гіпербореї. Всі вони, крім гіпербореїв, починаючи від арімаспів, постійно нападають на своїх сусідів. Арімаспи витіснили з країни ісседонів, а ісседони скіфів, а кіммерійців, які жили біля південного моря, скіфи змусили

покинути країну». В проміжку між скіфами та ісседонами проживали аргіппеї (Hdt., IV, 13, 23-25). Отже, співставивши повідомлення Геродота і Павсанія, можемо реконструювати цю ділянку шляху наступним чином: кіммерійці – скіфи – аргіппеї (лісі) – ісседони – арімаспи (однооки) – гіпербореї.

Локалізація кіммерійців та скіфів у межах Північного Причорномор'я не викликає сумнівів. Відомо, що гіпербореїські дари передавалися не просто від народу до народу, а від святилища до святилища³¹. Це дозволяє конкретніше локалізувати пункт проходження дарів у межах Північного Причорномор'я – через Еksamпей (Священні шляхи), який розміщувався у місці максимального зближення течій Дністра і Бугу (Hdt., IV, 52)³². Саме землі Скіфії виступали ключовою ланкою в процесії передавання, яку не обминув згадкою жоден з античних авторів, а Геродот розпочав із неї цей маршрут (IV, 33). Неподалік він навіть розмістив алазонів (IV, 17), де Аполлон користувався особливою шаною³³.

Аргіппеї, які жили біля «високих гір», харчувалися плодами «понтійського» дерева (очевидно, вишні), із соку якого готували темний густий напій «асхі» (Hdt., IV, 23). Вже здавна прийнято ототожнювати його з напоєм башкирів і татар, виготовленим із вишні – «ачи», «ечє» (по-татарськи) або «аси», «есе» (по-башкирськи), що означає в перекладі «кислий», «гіркий». «Кожен із них живе під деревом і взимку обгортає дерево білою непромокальною повстю» (Hdt., IV, 23), тобто користувався житлом на зразок чуму або юрти. Всі ці факти дозволяють локалізувати аргіппеїв у степовій частині сучасної Башкирії та на Південному Уралі³⁴.

Країна ісседонів, до якої вдалося дійти Арістею (Hdt., IV, 16), розміщувалася дослідниками в різних місцевостях: Тибеті, Снісеї, Тянь-Шані, Центральній Азії³⁵. Однак подальша локалізація массагетів, на яку орієнтувалися дослідники, дозволила позбутися надміру східного розташування ісседонів³⁶, хоча подібні спроби робилися й надалі³⁷. Оскільки ісседони жили у місцевості східніше аргіппеїв (Hdt., IV, 25), то нею виступає середня і верхня течія Уралу і Зауралля³⁸. Про правомірність подібного місцезнаходження свідчить походження назви давньої країни Ісsetії та р. Ісеть у басейні Тоболу³⁹.

Арімаспи жили «вище» ісседонів, на що вказував Геродот, посилаючись на розповіді ісседонів та скіфів: «Про однооких людей і грифів, що охороняють золото, розповідають ісседони, а від них про це довідуються скіфи і переказують іншим» (IV, 27). Ймовірно, Геродот почерпнув ці відомості з «Арімаспей»: «Ісседони, які вихваляються довгим волоссям (власне гривами). – Ці люди живуть зверху, по сусідству з Бореєм... – Кожен із них має одне око на чудовому лобі; вони носять лахмате волосся і є наймогутнішими зі всіх мужів»⁴⁰. Аналогічне розташування спостерігаємо також у давньогрецького логографа Дамаста Сігейського (бл. 400 р. до н.е.), посилення на якого збереглося в «Географічному словнику» Стефана Візантійського: «Вище скіфів живуть ісседони, ще вище за них – арімаспи, за арімаспами знаходяться Рипейські гори, з яких дує Борея і ніколи не сходить сніг, а за цими горами живуть гіпербореї до іншого моря»⁴¹. Отже, арімаспи проживали в басейні Верхнього Уралу та на східних схилах Уральських гір.

На основі відомостей античних авторів початкова частина шляху передавання священних предметів реконструюється наступним чином: Зауралля (арімаспи) – Південний Урал (ісседони) – Середнє Поволжя (аргіппей) – Північне Причорномор'я (скіфи, кіммерійці, агафірси, Еksamпей) – Нижнє Подунав'я (фракійці), що цілком співпадає з картою поширення дископодібних псаліїв для керування кінями в колісничному запряжі (рис. 1, 2).

Античні джерела, крім просторової локалізації, містять вказівки на хронологію подій, пов'язаних з гіпербореїськими дарами і мандрівками Арістея. На значний вік культу Аполлона на Делосі, в якому були задіяні гіпербореї, вказує те, що в священному танці «Журавель» навколо вівтаря брав участь Тезей (Plut. Thes., XXI), правління якого в Афінах «Пароський мармур» датує 50-ми роками XIII ст. до н.е.⁴² Культ Аполлона нерідко був пов'язаний з цим птахом⁴³. У Греції між Мегарами і Коринфом знаходилася гора Геранія, тобто Журавлина, на якій був споруджений храм Аполлону. За переказами, крик журавлів змусив мегарців тікати на цю гору під час Девкаліонового потопу (Paus., I, 40, 1; 43, 7-8). Останній датується «Пароським мармуром» 1528/1527 р. до н.е.⁴⁴, що також дозволяє віднести існування танцю «Журавель»

та гіперборейських процесій до XVI ст. до н.е. Схожу церемонію на Делосі біля вітваря очолював, уподобившись Аполлону, Еней, який покинув зруйновану Трою, що вказує на події кінця XIII – початку XII ст. до н.е. Саме в цьому хороводі серед його супроводу були присутні й згадувані агафірси⁴⁵.

З найбільш ранньої розповіді про гіперборейські дари, викладеної Геродотом, відомо, що «естафетний» передачі дарів від сусідів до сусідів передувало посольство гіперборейців з двома дівами – Гіперохою та Лаодікою. Геродот бачив їхню могилу в теменосі святилища Артеміді, ліворуч від входу. Ще раніше, продовжує Геродот, з країни гіперборейців спільно з Аполлоном та Артемідією на Делос прибули Арга й Опіс. Їхня могила розміщувалася східніше храму Артеміді біля бенкетного залу кеосців (Hdt., IV, 33-35). У результаті розкопок впродовж першої половини XX ст. на Делосі було досліджено святилище Артеміді та могили гіперборейських жінок саме там, де їх розмістив Геродот. Виявлений матеріал свідчив, що обидві могили стали місцем культу на Делосі в кінці XVI – на початку XV ст. до н.е., який не перервався й у період «темних віків» протягом XII–VIII ст. до н.е.⁴⁶ Показово, що початки релігійної процесії передавання гіперборейських дарів з південнобузького Ексампею на о. Делос на основі місцевих археологічних матеріалів також датуються кінцем XVI – XV ст. до н.е.⁴⁷ З реаліями доскіфського часу (II тис. до н.е.) також пов'язані Священні шляхи⁴⁸. За кількістю згаданих представників гіперборейців в Елладі складається враження, що масштаби їхнього приходу впродовж II тис. до н.е. були доволі значними: Арга і Опіда, Гіпероха та Лаодіка з п'ятьма чоловіками супутниками (перфереями) (Hdt., IV, 33-35), Гіперох і Амадок, Ілітія, Абарис, Ахейя, Опіда і Гекаерга, Олен, Парас, Агійей, Ерісіхтон (Paus., I, 4, 4; 18, 5; 43, 4; III, 13, 2; V, 7, 7.8; X, 4, 8; 5, 7-9) та ін. Згідно повідомлення Євсевія, чи всі жителі Делосу були вихідцями з гіперборейської країни⁴⁹.

Заслугує також на увагу хронологія, пов'язана з постаттю Арістея Проконнеського, його праці та описуваного в ній матеріалу. Арістей інколи розглядається як міфічна істота з характерними дивовижними властивостями та вчинками, хоча на перших порах відображав реально існуючу особистість⁵⁰.

Вже сам цей факт вказує на значний вік розповіді, яка встигла «обрости» легендарними оповідями та була не зовсім зрозумілою античним авторам. В історіографії розглядаються три найбільш ймовірні варіанти датування життя та діяльності Арістея: рубіж VIII–VII ст. до н.е. або й раніше 800 р. до н.е.⁵¹, VII ст. до н.е.⁵² чи VI–V ст. до н.е.⁵³, які ґрунтуються в основному на повідомленнях Геродота і «Суди». Вже така розбіжність у датуванні викликає недовіру до проробленої критики джерел та їх достатньої інформативності.

«Суда» синхронізує Арістея з Кіром та Крезом і датує його появу третім роком 58 олімпіади, тобто 545 рр. до н.е., що суперечить відомостям інших авторів, зокрема Геродота і Страбона⁵⁴. В античній літературі широко розповсюджені сюжети, які штучно вносять у контекст перського завоювання Лідії історії про відомих особистостей, життя яких припадає на VII – першу половину VI ст. до н.е. Поява подібних сюжетів пов'язана з падінням Лідії, яке справило на греків велике враження. По-друге, в даних «Суди» простежується поєднання відомостей про двох Арістей: один – син Демохарида, інший – Каїстробія. До того ж Арістей у «Суди» виступає автором не лише «Арімаспей», але й прозового твору «Теогонії» та низки інших поем (Suid., A 3900). Це дозволяє вважати, що таке пізнє датування «Суди» стосується саме іншого Арістея – сина Демохарида й автора «Теогонії»⁵⁵.

Датування, яке базується виключно на відносній хронології подій, не має прив'язки до абсолютних дат. Як зазначав Геродот: «Наступне... відбулося... за двісті сорок років після другого зникнення Арістея, як я підрахував, зіставивши те, що трапилося в Проконнесі з тим, що було в Метапонті» (IV, 15). Про ці події галікарнаський історик міг дізнатися під час свого візиту в Італію в 443 р. до н.е., пов'язаного із започаткуванням Фурій. Проте Геродот не дає підстав припускати синхронність якоїсь із описаних подій з його сучасністю, від чого відштовхувалися дослідники під час розрахунків. У тексті немає точки опори для хронологічних розрахунків⁵⁶. За даними Геродота, точно дізнатися можна лише одне – мандрівка Арістея повинна була розпочатися раніше 690 р. до н.е. (443 р. до н.е. – візит Геродота в Італію та знайомство з місцевим переказом про Арістея + 7 років першого зникнення Арістея під час подорожі до

ісседонів + 240 (340) років після його другого зникнення).

Тезис, що в поемі згадується велике вторгнення кіммерійців та скіфів у Малу Азію в 40-30-х рр. VII ст. до н.е.⁵⁷ також можна віднести до руху індоіранського чи ранньоіранського населення на південний-захід у другій чверті II тис. до н.е. Натомість давньогрецька традиція називає Арістея чоловіком Автоної, доньки Кадма (Paus., X, XVII, 4). Прихід останнього у Фіви датується згідно «Пароського мармуру» 1518/1517 р. до н.е.⁵⁸, що вказує на кінець XVI – початок XV ст. до н.е. як час життя Арістея та зв'язку таких віддалених регіонів як Пелопонес, Північне Причорномор'я та Південний Урал.

Вагомим доказом такого датування і взаємозв'язку виступає розшифрування низки знаків та сюжетів у середовищі населення епохи бронзи Східної Європи, яке здійснив В. В. Отрощенко⁵⁹. Досліднику вдалося ототожнити окремі знаки та їхні композиції, нанесені на кераміці, з персонажами та сюжетами гіперборейського циклу давньогрецької міфології. Так, для восьми знаків з'ясовано їхнє тлумачення та підібрано міфічний відповідник: 1) водоплавний птах – лебідь колісниці Аполлона; 2) знак бога – Аполлон; 3) людина зі стрілою – Абаріс; 4) людина – Абаріс, Арістей; 5) людина-птах, шаман – Арістей у подібі крука; 6) птах на злеті – душа Арістея; 7) птах-стріла – душа; 8) стріла – стріла Абаріса (рис. 3). Один сюжет з кількох посудин відображає перетворення людини на стрілу і пов'язаний зі служителем Аполлона – гіперборесом Абарісом, який мандрував зі стрілою в руці й нічим не харчувався (Hdt., IV, 36).

Інша група знаків відображає низку перетворень людини в птаха і співставляється з іншим супутником Аполлона – власне Арістеєм. Знайдено вже дві посудини із зображенням такого перевтілення. Аналогічне зображення вміщено на круглому щиті бронзової статуетки воїна із Лужан у Верхньому Попрутті⁶⁰. Географія поширення знахідок посудин із сюжетом перевтілення (Сіверський Донець, Волга, Урало-Тобольське межиріччя) збігається з маршрутом Арістея до країни ісседонів. Кераміка зі знаками та сюжетними композиціями гіперборейського циклу була виготовлена у XVI–XV ст. до н.е.⁶¹, що цілком відповідає іншим лініям синхронізації. Показово, що в цей же час

на східноєвропейських старожитностях простежується мінойський сюжет «Тавромахії» (рис. 4), з'являється мікенський циркульний орнамент та ідея писемності, окремі елементи якої були запозичені, ймовірно, з егейських систем письма⁶².

На противагу дискусійності датування твору, більшість фахівців вважають інформацію з фрагментів «Арімаспеї» реалістичною та достовірною, а фантастичні мотиви в розповіді про ісседонів розглядаються, наприклад, як засіб відлякування чужоземних купців⁶³. У зв'язку з цим варто зупинитися на цих даних, які, попри свою фрагментарність, донесли суть епічної традиції, зосередивши в собі найважливіші моменти. Оперуючи цими повідомленнями та конкретним регіоном (Південний Урал, Зауралля), можна визначити характерний для таких реалій час існування. Так, зокрема, мандрівник повідомляв про арімаспів наступне: «численні і дуже відважні воїни, багаті кіньми й стадами овець і биків»⁶⁴, «далі за ними є грифи, які охороняють золото» (Hdt., IV, 13; 27), «вони (грифи – М. І.) через золото змагаються з арімаспами», «арімаспи... постійно воюють через рудники з грифами»⁶⁵, «Бережись... грифів, і одноокого кінного війська арімаспів, які живуть біля золотоносного Плутонового потоку»⁶⁶. Тобто стосовно арімаспів Арістей вказує на такі особливості як: багатство на родовища металу, зокрема, золота та розвинута гірничо-металургійна справа; значні стада великої та малої рогатої худоби; важливе значення коней у військовій справі. Відома навіть спроба встановити етимологію цього етноніму як «власники диких коней»⁶⁷ або ж прирівняти до іранської назви арімаспи (Αρμασπών) грецький переклад калліпідів (καλλιπίδαί) – «прекраснокінні»⁶⁸.

Змальовані особливості, однак, не є характерними для південноуральського регіону в античну добу, а значною мірою відображають реалії епохи бронзи – того ж періоду, на який припадає життя легендарного Арістея, початки слідування гіперборейських дарів на Делос і пов'язаних з ними традицій. Саме в епоху бронзи Середнє Поволжя і Урал виступали одними із найбільших виробників та експортерів металу, насамперед міді⁶⁹. На південно-західному Уралі виявлено один із найбільших металургійних осередків цього часу в Старо-

давньому Світі⁷⁰. З XIX/XVIII ст. до н.е. впродовж п'яти століть тут було прокопано десятки, якщо не сотні, кілометрів підземних ходів, викинуто на поверхню до 50 мільйонів кубічних метрів породи та виплавлено не менше 55-60 тис. тон міді⁷¹. Тут же, головним чином на східних схилах гір, присутні поклади золота, які були відомі населенню з II тис. до н.е.⁷² Продукція місцевих металургів потрапляла далеко на захід від цієї провінції, сягаючи берегів Дніпра. Цікаво, що згідно давньогрецької міфології, гіпербореї Опіс та Гекаерг принесли з собою на Делос мідні пластини⁷³. Рудники з невідомих причин були раптово залишені близько XIII–XII ст. до н.е., але шлях, яким транспортувався метал та відбувалися міграції племен продовжував функціонувати до скіфського часу включно. Він чітко фіксується картографуванням поширення металу з волго-уральських рудних родовищ та власне маршрутами розселення племен⁷⁴, а хронологічно та просторово цілком співпадає зі шляхом мандрівки Арістея.

Страбон припускав, що: «Однооких циклопів він (Гомер – М. І.) запозичив з історії Скіфів. Кажуть, що такими (одноокими) є арімаспи, про яких вперше заявив Арістей Проконнеський, в т.зв. Арімасповій поемі» (Strab., I, II, 10). Ймовірно, що саме через це автор вважав Арістея одним із вчителів Гомера (Strab., XIV, I, 18). Якщо вірити словам Страбона, то сюжет «Арімаспеї» сягає ще догомерівського періоду і за своєю давниною може бути поставлений в один ряд з переказами про амазонок та аргонавтів⁷⁵. Можливо, прототипом печери, в якій мешкав згадуваний в «Одіссей» одноокий циклоп, були «печери», «рудники», «підземні шахти» на землях арімаспів, які за результатами археологічних досліджень датуються епохою бронзи. Цікаво, що будівництво Левиних воріт у Мікенах греки приписували саме однооким велетням-циклопам⁷⁶.

Друга характерна ознака арімаспів, – великі стада худоби, – також відображає специфіку побуту населення південноуральського регіону XVIII–XII ст. до н.е. На обмеженій площі одного із селищ, наприклад, виявлено понад 2,5 млн. кісток великої та малої рогатої худоби, що перевищує все, що відомо для всіх степових пам'яток Євразії епохи раннього металу. Звісно, що гірники та металурги цього гігантського осередку скотарством не займалися: величезні стада корів, овець та кіз приганяли сюди для обміну

на руду чи метал за сотні кілометрів⁷⁷. По-третє, важливе значення коня у військовій справі місцевого населення, засвідчене античними джерелами, теж відповідає реаліям першої половини II тис. до н.е., оскільки саме тоді в межах південноуральського регіону з'явилися бойові колісники й, відповідно, сформувалися харизматичні клани воїнів-колісничих⁷⁸. Саме у мікенський період у Греції з'явилися також зображення грифонів⁷⁹, які, за повідомленнями античних авторів та сюжетами розписів на кераміці, були пов'язані з арімаспами.

Отже, на основі відносної та абсолютної хронології, викладеної античними авторами, описані події та процеси гіпербореївського циклу можуть сягати XVI–XV ст. до н.е. На цей період вказує низка фактів: датування могили Гіперохи та Лаодіки на Делосі, початок відправлення дарів з південнобузького Ексампею, синхронізація з Девкаліоновим потопом, період життя Арістея, зображення відповідних сюжетів у знаковій системі східноєвропейського населення, хронологія металургійних осередків та поширення колісниць з Волго-Уральського регіону.

Однією з ключових для розкриття змісту та глибшого розуміння цих подій виступає проблематика культу Аполлона як одного із найскладніших в грецькій міфології та релігії, і пов'язаних з ним Лато і Артеміді⁸⁰. Згідно грецької міфології, Лато походила із землі гіпербореїв, а її чоловіком був гіпербореї Опіс. Тікаючи від гніву Гери, Лато зупинилася на Делосі, де народила Аполлона і Артемиду. Аполлон зберігав свої стріли в країні гіпербореїв, куди щорічно мандрував взимку та через кожних 19 років. Саме там сльози Аполлона перетворилися на бурштин⁸¹. Оскільки процесії передавання гіпербореївських дарів та мандрівка Арістея теж безпосередньо покликані служити культу Аполлона, спостерігаємо найтісніший його зв'язок з територією Східної Європи. Встановлено, що Аполлон прийшов зі сторони, він не був елліном і його ім'я, відповідно, не пояснюється грецькою мовою. Аполлон з'явився як великий руйнівник та ворог греків, до яких потрапив у додорійський період з півночі⁸². Аполлон навіть не згадується поряд з іншими богами в крито-мікенських текстах⁸³. Цікаву думку про походження культу Аполлона висловив Г. Коте. За дослідником, він походив із Середнього Дунаю і був пов'язаний з тамтешніми племенами, які спільно з

північнопричорноморськими скелотами вторглися в Грецію та Малу Азію в XIV ст. до н.е. Паралельно дослідник вказував на походження цього культу з країни гіпербореїв, хоча в етнічному відношенні не вважав Аполлона гіпербореєм. Згадувані поряд з Аполлоном гіпербореї вказували, як він вважав, лише напрямок вторгнення північних племен в Грецію. До такого протиріччя Г. Коте підштовхнула та обставина, що вшанування гіперборейських дів на Делосі (XVI ст. до н.е.), пов'язане з Аполлоном, засвідчене значно раніше від приходу тих племен, які могли принести з собою культ Аполлона з півночі (XIV ст. до н.е.)⁸⁴.

Спробувала ліквідувати це непорозуміння Ю. К. Колосовская, припустивши, що чужинці, які з'явилися в XIV ст. до н.е. у Греції, були культурно та етнічно спорідненими з племенами, рух яких на південь відбувся раніше і з якими пов'язана доместикація коня. Оперуючи датою появи коня в Греції, запропонованою Ф. Шахермеєром, дослідниця пов'язала появу культу Лато, гіперборейських дів та Аполлона з приходом на Пелопоннес населення з території сучасної України близько 1900 р. до н.е.⁸⁵ Проте докази існування культу Аполлона на початку II тис. до н.е. відсутні, що дозволяє зробити припущення про його привнесення у Грецію саме войовничими загонами колісничих зі Східної Європи у XVI ст. до н.е.⁸⁶ Хоча стародавні греки нічого не пам'ятали про походження колісниць в Елладі⁸⁷, однак вважали її атрибутом Аполлона⁸⁸.

Зворотний середземноморський вплив проявився поширенням у середовищі населення півдня Східної Європи парадних зразків озброєння (Бородінський скарб), циркульного орнаменту та ідеї писемності. Деякі елементи останньої були запозичені, очевидно, з егейських систем письма, носили квазілінійний характер (як і відповідні центральноєвропейські зразки⁸⁹) і були з часом пристосовані до місцевих потреб⁹⁰. Схожість знаків з лінійним письмом А теж виступає хронологічним репером, вказуючи на XVI ст. до н.е. З етнокультурними трансформаціями XIII–XII ст. до н.е. «письмо» у населення півдня Східної Європи практично зникло, що, крім внутрішніх причин, дозволяє розглядати і зовнішні – крах Мікенської Греції та, відповідно, зникнення об'єкту наслідування та джерела надходження культурних імпульсів.

Таким чином, є підстави припускати, що прихід на Пелопонес індоіранських загонів колісничих зі Східної Європи у другій чверті II тис. до н.е. знайшов своє відображення як в археологічному, антропологічному, лінгвістичному матеріалі, так і в античній писемній традиції у вигляді гіперборейського циклу давньогрецької міфології.

Ключові слова: Східна Європа, Мікенська Греція, колісниця, циркульний орнамент, ідея писемності, шляхи сполучення, гіперборейські дари, буриштин, Арістей, Абаріс, культ Аполлона.

Рис. 1. Схематичний шлях передавання гіперборейських дарів на о. Делос згідно античної писемної традиції.

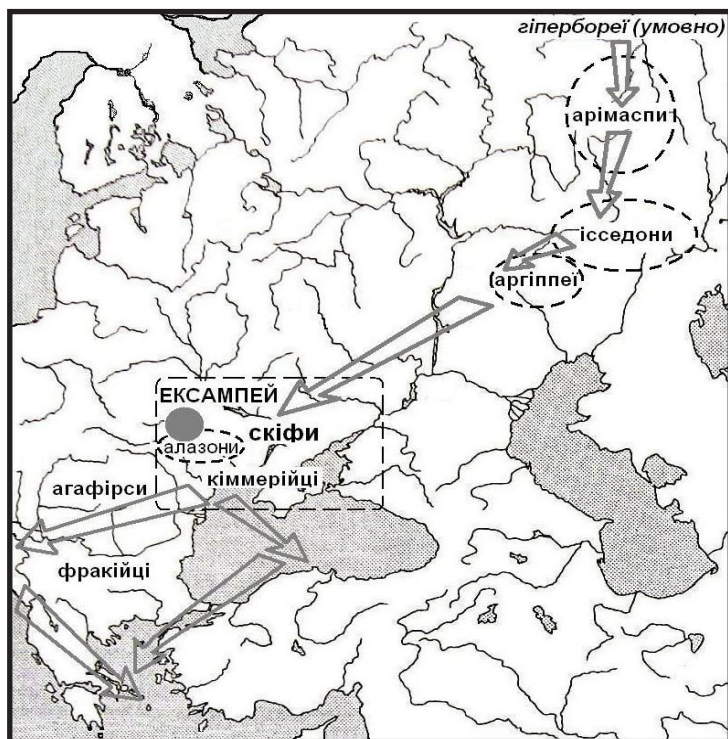


Рис. 2. Поширення знахідок дископодібних щиткових псаліїв
типу 1 варіантів 1-3 за класифікацією С. Пеннер (2004).

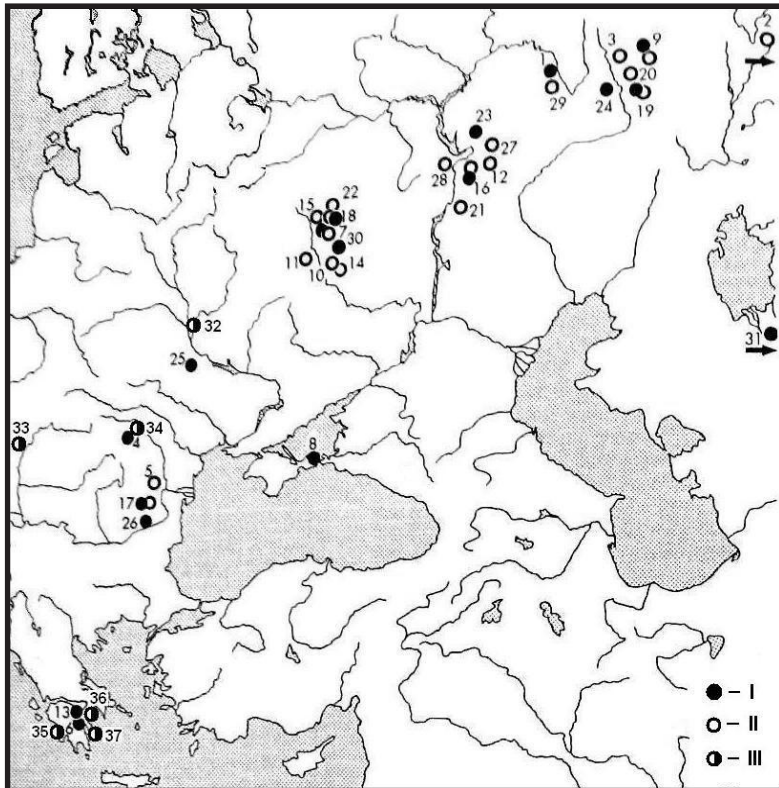


Рис. 3. Тлумачення знаків на кераміці зрубної спільноти у порівнянні з персонажами гіперборейського циклу давньогрецької міфології (I) (за Отрощенко 1998) та зображення на щиті Лужанської бронзової статуетки (II.1) і на бойовому щиті з Борисівського поховання (II.2)

Знак								
								
Тлумачення	Водоплавний птах	Знак бога	Людина з стрілою	Людина	Людина-птах шаман	Птах на злеті	Птах-стріла	Стріла
Міфічний відповідник	Лебідь колесниці Аполлона	Аполлон	Абаріс	Абаріс	Арістей у подібності крука	Душа Арістея	Душа	Стріла Абаріса

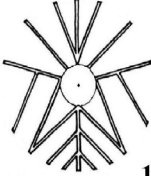
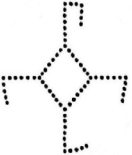
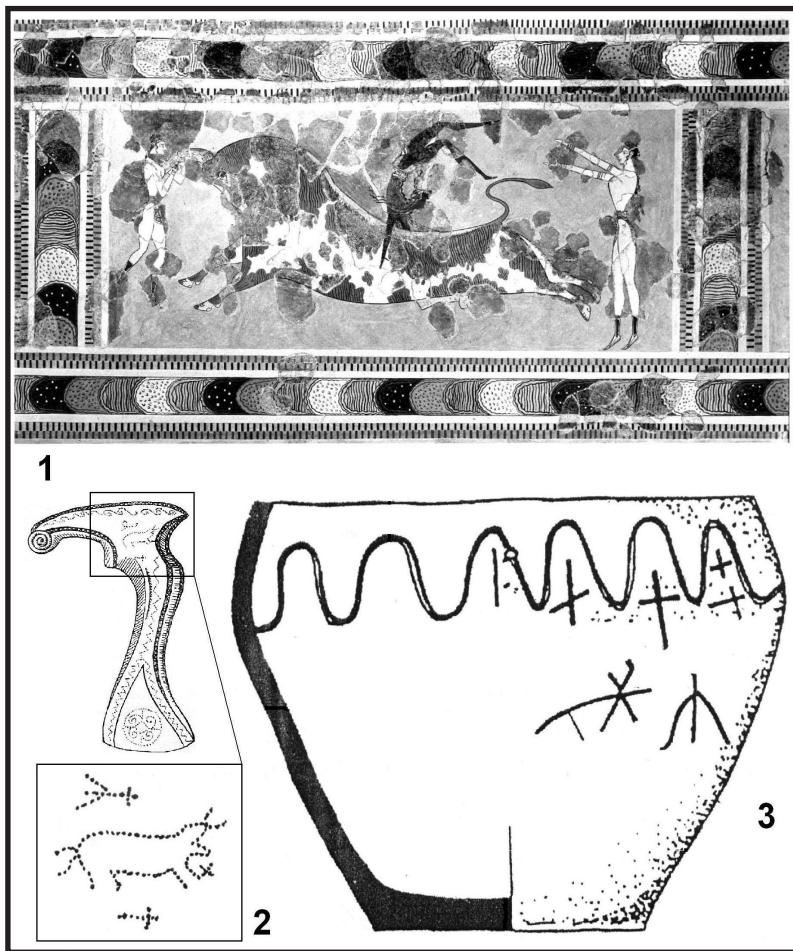
		
1		
		
2		

Рис. 4. Фреска із зображенням «Акробати з биком» (Крит) (1) та знакові композиції ритуальної гри з биком на металевій сокирі зі скарбу Цуфалеу (Трансільванія) (2) і на посудині з кургану Стара Тойда (Воронізька обл.) (3) (за Отрощенко 1998).



Примітки:

¹ Ільків М. Взаємозв'язки населення Південно-Східної Європи зі Східним Середземномор'ям у II тисячолітті до н.е.: історіографічний аспект // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці-Вижниця, 2012. – Т. 2 (34). – С. 11-14, 19-20.

² Див., наприклад: Кривцова-Гракова О.А. Бессарабский клад. – Москва: Изд. Гос. исторического музея, 1949. – 28 с.; Сафронов В.А. Датировка Бородинского клада // Проблемы археологии. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. – Вып. 1: Абсолютная хронология энеолита и бронзового века Восточной Европы (Юго-Запад СССР). – С. 75-128; Бочкарев В.С. Проблема Бородинского клада // Проблемы археологии. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. – Вып. 1. – С. 129-154; Harding A.F. The Mycenaeans and Europe. – London: Academic Press, 1984. – P. 200-203.

³ Кузьмина Е.Е. Связи евразийский степей и Средиземноморья во второй четверти II тыс. до н.э. // Древние культуры Поволжья и Приуралья. Научные труды. – Куйбышев, 1978. – Т. 221. – С. 21-23; Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – Киев: Наукова думка, 1982. – С. 177; Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – Киев: Наукова думка, 1986. – С. 38-39, 42-43.

⁴ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы // Вестник древней истории. – 1982. – № 4. – С. 47-69.

⁵ Отрощенко В.В., Формозов А.А. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла // Studia Praehistorica. – 1988. – Т. 9. – С. 147-178; Отрощенко В. Полеміка стосовно західного вектора руху колісничих // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 2007. – Т. ССLIII: Праці археологічної комісії. – С. 206-214; Отрощенко В.В. Євразійський степовий «міст» за доби бронзи (III–II тис. до н.е.) // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Київ-Львів, 2009. – С. 17-20; Отрощенко В. В. Образний ряд карпато-мікенського орнаментального стилю // Магістеріум. – 2017. – Вип. 67: Археологічні студії. – С. 43-53.

⁶ Lichardus J., Vldar J. Karpatenbecken-Sintasta-Mykene. Ein Beitrag zur Defenition der Bronzezeit als Historischer Epoche // Slovenska Archeologia. – 1996. – T. XLIV-1. – P. 25-93.

⁷ Boroffka N. Bronze- und fruheisenzeitliche Geweihtrensenknebel aus Rumanien und ihre Beziehungen // Eurasia Antiqua. – 1998. – Bd. 4. – S. 81-135.

⁸ Penner S. Schliemanns Schachtgröberrund und der europäische Nordosten // Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde. – Bonn, 1998. – 60. – S. 3-239; Penner S. Die Wangenscheiben aus Mykene und ihre nordostliche Beziehungen (Пеннер С. Щитковые псалии из Микен и их северо-восточные аналоги) // Археологический альманах. – 2004. – № 15: Псалии. Элементы упряжи и конского снаряжения в древности. – С. 62-91.

⁹ Гончарова Ю.В. Некоторые аспекты интерпретации погребений с дисковидными псалиями в степной и лесостепной зонах Евразии // Stratum plus. – 1999. – № 2: От Балкан до Гималаев: Время цивилизаций. – С. 336-349.

¹⁰ Нефёдкин А.К. Боевые колесницы и колесничие древних греков (XVI–I вв. до н.э.). – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2001. – С. 124-131.

¹¹ Бандрівський М. Клепані «казани» і дволезі сокири: щодо витоків релігійних уявлень на заході Українського Лісостепу в пізній період епохи бронзи // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 38-64.

¹² Anthony D.W. The horse, the wheel, and language: How bronze-age riders from the Eurasian steppes shaped the modern world. – Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2007. – P. 369.

¹³ Залізняк Л.Л. Надчорноморські індоєвропейці в Трої // Археологія. – 2018. – № 4. – С. 24-25.

¹⁴ Makkay J. The early Mycenaean rulers and the contemporary Early Iranians of the Northeast. – Budapest, 2000. – 84 p.; Makkay J. The oar of Odysseus. – Budapest, 2006. – 120 p.

¹⁵ Трифонов В.А. К абсолютному датированию «микенского» орнамента эпохи развитой бронзы Евразии // С 14. Археология и радиоуглерод. – Санкт-Петербург, 1996. – Вып. 1. – С. 60-64.

¹⁶ Отрощенко В.В. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти // Археологический альманах. – 1998. – № 7. – С. 93-98; Отрощенко В.В. Знаки на кераміці доби пізньої бронзи // Археологічна керамологія. – 2019. – № 1 (1). – С. 67, 72, мал. 13, 17.

¹⁷ Клейн Л.С. Время кентавров. Степная прародина греков и ариев. – Санкт-Петербург: Евразия, 2010. – С. 68-72, 72-75. Про привнесення колісниць в Грецію фракійцями близько 1600 р. до н.е. також див.: Григорьев С.А. Колесницы в Балкано-Карпатье, происхождение греков и фракийцев и проблемы исторической хронологии // *Magistra Vitae*: электронный журнал по историческим наукам и археологии. – 2021. – № 2. – С. 65-81.

¹⁸ Наприклад: Cavruc V. With reference to formation of Noua culture (a historiographic survey) // *Culture et civilisation av bas Danube*. – Calarasi, 1993. – P. 83-99; Cavruc V. Once more about the Ponto-Caspic factor in the formation of the Noua culture // *Thraco-Dacica*. – 1998. – T. XIX. – № 1-2. – P. 93-111; Petrescu-Dimbovita M. Reflexions concernant le complexe Noua-Sabatinovka-Coslogeni en contexte europeen // *Culture et civilisation av bas Danube*. – Calarasi, 1993. – Vol. X. – P. 9-14; Отрощенко В.В. Колісниця бабинської культури в графічному та рельєфному відтворенні // *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. – Луганськ, 2005. – № 4. – С. 235-242; Литвиненко Р.О. До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі // *Археологія*. – 2005. – № 4. – С. 37-52.

¹⁹ Gallet de Santerre H. Delos primitive et archaïque. – Paris: De Boccard, 1958. – P. 169; Kothe H. Apollons ethnokultureller Herkunft // *Klio. Beitrage zur alten Geschichte*. – 1970. – Bd. 52. – S. 58, 67-68, 69.

²⁰ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 62-63.

²¹ Висловлювалися різноманітні версії щодо локалізації гіпербореїв, інколи зовсім необґрунтовані: на о. Крит, на Дунаї, в Прибалтиці, Ефіопії чи Атлантиці тощо. Див., наприклад: Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – Москва: Гос. учебно-педагогическое изд-во Мин. просвещения РСФСР, 1957. – С. 402-403; Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 67; Пьянков И.В. Аристей: путешествие к исседонам // *Исседон: Альманах по древней истории и культуре*. – 2005. – Т. III. – С. 15-35.

²² Отрощенко В.В. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти. – С. 96.

²³ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 67.

²⁴ Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. – Москва: Мысль, 1983. – С. 32, 36; Членова Н.Л. Предыстория «торгового пути Геродота» (из Северного Причерноморья на Южный Урал) // Советская археология. – 1983. – № 1. – С. 56.

²⁵ Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – Москва: Наука, 1981. – С. 413.

²⁶ Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – С. 411, 414-415.

²⁷ Ельницкий Л.А. Знания древних о северных странах. – Москва: Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1961. – С. 19.

²⁸ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 67.

²⁹ Хеннинг Р. Неведомые земли. – Москва: Изд-во иностран. лит-ры, 1961. – Т. I. – С. 175-202, 364-373; Ельницкий Л.А. Знания древних о северных странах. – С. 113-125; Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – С. 411, 414; Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий. Географические открытия народов Древнего мира и средневековья (до плаваний Колумба): в 5 т. – Москва: Просвещение, 1982. – Т. 1. – С. 111.

³⁰ Блаватская Т.В. Греческое общество второго тысячелетия до новой эры и его культура. – Москва: Наука, 1976. – С. 94.

³¹ Gallet de Santerre H. Delos primitive et archaïque. – P. 168.

³² Саме в Побужжі на шляху між Балтикою та Чорним морем локалізується один із найбагатших на вироби із бурштину й золота могильник епохи бронзи, який почав функціонувати з середини II тис. до н.е. (див.: Berezanskaja S.S., Klocko V.I. Das Graberfeld von Hordeevka // Archäologie in Eurasien. – 1998. – Bd. 5. – 87 p.; Ключко В.І. Торговельний шлях Буг-Бог // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Київ-Львів, 2009. – С. 72-82; Ільків М. Шляхи сполучення Карпато-Дніпровського регіону в епоху бронзи: до питання про контакти місцевого населення з цивілізаціями Східного Середземномор'я // Видатні науковці Чернівецького університету. Р.Ф. Кайндль: Матер. V міжнар. наук. конф. «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р. – Чернівці: Прут, 2008. – Ч. 1. – С. 62-65.

³³ Пьянков И.В. Кочевники Казахстана VII в. до н.э. и античная литературная традиция // Античность и античные традиции в культуре и

искусстве народов Советского Востока. – Москва: Наука, 1978. – С. 185-186; Ельницкий Л.А. Знания древних о северных странах. – С. 38.

³⁴ Членова Н.Л. Предыстория «торгового пути Геродота». – С. 55.

³⁵ Пьянков И.В. Рец. на кн. J.D.P. Bolton. *Aristeas of Proconnesus*, Oxf., Clarendon Press, 1962, X+258 стр., 3 табл., 2 карты // Вестник древней истории. – 1967. – № 4. – С. 174, 176; Членова Н.Л. Предыстория «торгового пути Геродота». – С. 54.

³⁶ Членова Н.Л. Предыстория «торгового пути Геродота». – С. 54.

³⁷ Куклина Е.Е. Этногеография Скифии по античным источникам. – Ленинград: Наука, 1985. – С. 80, 87, 177, 188; Мачинский Д.А. Новое о древнейшем сакральном пути Евразии, о взаимосвязи афанасьевской культуры и стел с «трехглазыми ликами» // Степи Евразии в древности и средневековье. Материалы Международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Михаила Петровича Грязнова. – Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2002. – Кн. 1. – С. 191.

³⁸ Членова Н.Л. Предыстория «торгового пути Геродота». – С. 54; Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. – С. 28-37.

³⁹ Хеннинг Р. Неведомые земли. – С. 96-97.

⁴⁰ Латышев В.В. Известия древних авторов о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1947. – № 1. – С. 298.

⁴¹ Латышев В.В. Известия древних авторов о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1947. – № 3. – С. 328.

⁴² Бартонек А. Златообильные Микены. – Москва: Наука, 1991. – С. 319.

⁴³ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 60.

⁴⁴ Бартонек А. Златообильные Микены. – С. 317-318.

⁴⁵ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 57, 61.

⁴⁶ Gallet de Santerre H. *Delos primitive et archaïque*. – P. 32-35, 111, 125, 165-166; Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 66-67, 68.

⁴⁷ Бандрівський М. Клепані «казани» і дволезі сокири. – С. 57, 59.

⁴⁸ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 52, 65; Бандрівський М. Клепані «казани» і дволезі сокири. – С. 56.

⁴⁹ Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – С. 413.

⁵⁰ Пьянков И.В. Рец. на кн. J.D.P. Bolton. *Aristeas of Proconnesus*. – С. 174; Пьянков И.В. Кочевники Казахстана VII в. до н.э. и античная литературная традиция. – С. 185.

⁵¹ Хеннинг Р. Неведомые земли. – С. 93; Геродот. *Історії в дев'яти книгах* / Пер., передм., прим. А.О. Білецького. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 472.

⁵² Пьянков И.В. Рец. на кн. J.D.P. Bolton. *Aristeas of Proconnesus*. – С. 172-173; Пьянков И.В. Кочевники Казахстана VII в. до н.э. и античная литературная традиция. – С. 186; Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. – С. 28; Шталь И.В. Аримаспы и грифы (миф, культ, эпос) // *Классическая филология на современном этапе*. – Москва: Наследие, 1996. – С. 29; Мачинский Д.А. Новое о древнейшем сакральном пути Евразии. – С. 191; Алексеев А.Ю. *Хронография увропейской Скифии (VII–IV вв. до н.э.)*. – Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003. – С. 64, 293; Мусбахова В.Т. К вопросу о достоверности свидетельства Геродота о времени жизни Аристея из Проконнеса и времени создания «Аримаспеи» // *Аристей*. – Москва, 2012. – Т. 5. – С. 21-52.

⁵³ Иванчик А.И. О датировке поэмы «Аримаспея» Аристея Проконнеского // *Вестник древней истории*. – 1989. – № 2. – С. 41.

⁵⁴ Иванчик А.И. О датировке поэмы «Аримаспея» Аристея Проконнеского. – С. 41-42.

⁵⁵ Щеглов Д.А. Аристей из Проконнеса: факты и интерпретации // *Аристей*. – Москва, 2010. – Т. I. – С. 25.

⁵⁶ Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей родины в «Истории» Геродота. Тексты, перевод, комментарий. – Москва: Наука, 1982. – С. 221.

⁵⁷ Ельницкий Л.А. Знания древних о северных странах. – С. 37.

⁵⁸ Бартошек А. Златообильные Микены. – Москва: Наука, 1991. – С. 318.

⁵⁹ Отрощенко В.В. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти. – С. 93-98.

⁶⁰ Ільків М. До питання ідентифікації етноніма «шардана» давньосхідних джерел // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. – Чернівці, 2009. – Т. 2 (28). – С. 186, 188, рис. 1:1.

⁶¹ Отрощенко В.В. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти. – С. 95-97, рис. 4:8-9.

⁶² Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – С. 177; Отрощенко В.В., Формозов А.А. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла. – С. 153, 175; Ільків М. Дані античних писемних джерел про зв'язки населення Східної Європи з Ахейською Грецією // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (Чернівці, 27-28 листопада 2009 р.): Тези. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 261.

⁶³ Хеннинг Р. Неведомые земли. – С. 94; Пьянков И.В. Рец. на кн. J.D.P. Bolton. *Aristeas of Proconnesus*. – С. 173-174; Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий. – С. 83; Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. – С. 71-73.

⁶⁴ Латышев В.В. Известия древних авторов о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1947. – № 1. – С. 298.

⁶⁵ Латышев В.В. Известия древних авторов о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1949. – № 2. – С. 273.

⁶⁶ Латышев В.В. Известия древних авторов о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1947. – № 1. – С. 303.

⁶⁷ Геродот. Історії в дев'яти книгах / Пер., передм., прим. А.О.Білецького. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 473.

⁶⁸ Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей родины в «Истории» Геродота. – С. 226, 257.

⁶⁹ Черных Е.Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. – Москва: Наука, 1970. – 180 с.

⁷⁰ Ancient Europe 8000 B.C. – A.D. 1000: Encyclopedia of the Barbarian World / Peter Bogucki & Pam J. Crabtree, Editors in Chief. – New York-Detroit-San Diego-San Francisco-Cleveland-New Haven-Waterville-London-Munich: Charles Scribner's Sons, 2004. – Vol. II: Bronze Age to Early Middle Ages (c. 3000 B.C. – A.D. 1000). – P. 9.

⁷¹ Черных Е.Н. Степной пояс Евразии: Феномен кочевых культур. – Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – С. 252, 256-257.

⁷² Членова Н.Л. Предыстория «торгового пути Геродота». – С. 56-57.

⁷³ Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – С. 412.

⁷⁴ Членова Н.Л. Предыстория «торгового пути Геродота». – С. 52-54, 56-57.

⁷⁵ Участь у поході аргонавтів, до речі, брали два гіпербореї: Зет і Калаїд (див.: Пыслару И. Индоевропейцы, конь и узда в эпоху бронзы // *Stratum plus*. – 2000. – № 26: Рождение Европы. – С. 324). Про повідомлення Страбона як таке, що не варто сприймати серйозно, див.: Щеглов Д.А. Аристей из Проконнеса: факты и интерпретации. – С. 24.

⁷⁶ Янсон Х.В., Янсон Э.Ф. Основы истории искусств. – Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2002. – С. 66.

⁷⁷ Черных Е.Н. Степной пояс Евразии. – С. 259.

⁷⁸ Отрощенко В.В. З приводу західного вектору руху колісничих // Проблеми гірничої археології (матеріали V-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ: ДонДТУ, 2007. – С. 72.

⁷⁹ Наприклад, золоті фігурна бляшка з Мікен та циліндр-печатка з толосу Епано-Енгліанос поблизу Пілоса (див.: Клейн Л.С. Время кентавров. – Ил. 16; Блаватская Т.В. Ахейская Греция во втором тысячелетии до н.э. – Рис. 49).

⁸⁰ Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – С. 402.

⁸¹ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы // Вестник древней истории. – 1982. – № 4. – С. 65; Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. / гл. ред. С.А. Токарев. – Москва: Советская энциклопедия, 1988. – Т. 1. – С. 92-98, 107-108, 304; 1991. – Т. 2. – С. 51-52.

⁸² Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 57. Припущення про малоазійське, вавілонське чи критське походження Аполлона суперечить його зв'язку з північними країнами, адже його безпосередній зв'язок зі сніжними зимами, а також перелітними птахами (лебідь, журавель) чи круком вказує на помірні широти (див.: Кузьмина Е.Е. Еще раз о дисковидных псалях Евразийских степей // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1980. – Вып. 161: Памятники эпохи бронзы. – С. 17).

⁸³ Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции. – Санкт-Петербург: Алетей, 2000. – С. 52.

⁸⁴ Kothe H. Apollons ethnokultureller Herkunft // *Klio. Beiträge zur alten geschichte.* – 1970. – Bd. 52. – S. 216-217.

⁸⁵ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 68-69.

⁸⁶ Ільків М. Дані античних писемних джерел про зв'язки населення Східної Європи з Ахейською Грецією. – С. 260-261.

⁸⁷ Нефёдкин А.К. Боевые колесницы и колесничие древних греков. – С. 115.

⁸⁸ Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – С. 284.

⁸⁹ Vladar J. Bartonek A. Zu den Beziehungen des Ägäischen, Balkanischen und Karpatischen Raumes in der mittleren Bronzezeit und die kulturelle Ausstrahlung der Ägäischen Schriften in die Nachbarländer // *Slovenska Archeologia.* – 1977. – T. XXV-2. – S. 432; Бартонек А. Златообильные Микены. – С. 68.

⁹⁰ Діодор Сицилійський, описуючи пов'язані з Аполлоном й Абарісом давні дружні стосунки делосців і гіпербореїв, відмітив, що елліни підносили останнім дари з надписами на грецькій мові (II, 47, 4).

Наукове видання

**Всесвітня історія:
матеріали для поглибленого вивчення.
Для студентів спеціальностей
“Історія та археологія” і
“Середня освіта (історія)”.
Чернівці: Чернівецький нац. ун-т,
2024. Ч. I. 270 с.**

Комп'ютерна верстка - Мінаєв А.В.

*Рекомендовано до друку вченою радою факультету історії, політології
та міжнародних відносин Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича (протокол № 8 від 29 травня 2024 р.)*